

ERORILE DIN INSCRIPTIILE PARIETALE SLAVONE ȘI ROLUL LOR ÎN CERCETAREA PICTURII MOLDOVEI MEDIEVALE (note liminare)

Constantin Ion Ciobanu

Erorile joacă un rol foarte important și constituie un capitol separat în cercetarea semiotică a textului scris sau pictat. Academicianul Dmitri S. Lihaciov¹ a sistematizat cele mai frecvente tipuri de erori întâlnite în vechile manuscrise. Acestea s-au dovedit a fi erorile moștenite (cu alte cuvinte: erorile deja prezente în surse), erorile de lectură, erorile de memorare², erorile datorate glasului interior al copistului, erorile de scriere³, erorile cauzate de regândirea (și, implicit, de acordarea unui nou sens) unor porțiuni neînțelese de text⁴, erorile cauzate de legarea incorectă a cărților medievale. La aceste erori preponderent inconștiente se adaugă modificările conștiente operate textelor de către copiști. Aici pot fi amintite modificările de ordin stilistic, schimbările conținutului de idei, glosele și interpolările, alegerea textului corect sau incorect din mai multe manuscrise similare aflate la dispoziția copistului, autocenzura și cenzura existente în perioada istorică respectivă ș. a..

Erorile atestate în inscripțiile din pictura românească a secolului al XVI-lea prezintă un tablou în mare parte similar. Astfel, în pictura exterioară a bisericii Sf. Gheorghe a Mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava observăm o eroare moștenită, care constă în atribuirea greșită înțeleptului Plutarh a celebrei *mărturii* referitoare la Hristos (așa-numitul *testimonium flavianum*) din cartea a XVIII-a (cap. 3, § 3) a *Antichităților Iudaice* a lui Iosif Flaviu⁵ (Fig. 1). Faptul că nu zugravii moldoveni

1 Д. С. Лихачев, *Текстология. На материалы русской литературы X–XVII веков*, Санкт-Петербург, 2001, p. 65 – 99.

2 În Evul Mediu copiii memorizau porțiuni mari de text și, după aceea, le reproduceau din memorie. Astfel, neavând la îndemână suficiente manuscrise, autorii medievali citau din memorie scriptura sau alte surse canonice și necanonice. Evident, că acest fel de citare genera inevitabil multiple erori.

3 Aici intră scăparea unor litere sau silabe, repetarea silabelor, permutarea literelor și a silabelor, confuzia între litere ș. a..

4 Astfel, în unele manuscrise ale *Scrisorii arhiepiscopului de Novgorod Vasile referitoare la Rai* în locul cuvintelor „*Deisis-ul este pictat cu azur minunat*” („ДЕИСУС НАПИСАН ЛАЗОРЕМ ЧУДНЫМ”) putem citi „*Deisis-ul este pictat de Lazăr cel minunat*” („ДЕИСУС НАПИСАН ЛАЗАРЕМ ЧУДНЫМ”). Academicianul Lihaciov remarcă aici ironic că „dacă am cunoaște ambianța în care a lucrat copistul, posibil că l-am descoperi și pe acest zugrav Lazăr, numele căruia a substituit denumirea pigmentului *azur* (slav. *lazor*)” Vezi : Д. С. Лихачев, *Текстология...*, p. 84.

5 Este vorba de citatul : „[În acea vreme trăia] Isus, om înțelept, dacă poate fi numit om...”. Vasile Grecu a încercat să descifreze această inscripție de la biserica Sf. Gheorghe din Suceava încă la

Fig. 1. Înțeleptul Plutarh. Biserica cu hramul Sf. Gheorghe a mănăstirii Sfântul Ioan cel Nou din Suceava.

au comis greșeala este confirmat de o întreagă tradiție de atribuire lui Plutarh a acestei mărturii (manuscrisul – anterior frescelor moldave – din cartea a 37-a a lui Guri Tușin (1523); tradiția rusă prezentată de *manuscrisul Iaremețki-Bilahevici*, de așa-numita *Carte a lui Kirill* ș. a.). Probabil, că, pe parcursul circuitului și copierii manuscriselor, eroarea menționată s-a reiterat și s-a răspândit, iar atribuirea corectă a acestor cuvinte lui Iosif Flaviu s-a păstrat doar în textul ultimului capitol al *Albinei sârbești*. Același lucru se poate spune și despre atribuirea demnității imperiale Sibilei. Textul slavon *Țarița Sivilla (Împărăteasa Sibilla)* de pe fațadele bisericilor moldave (Fig. 2 – 3) nu este o invenție a pictorilor ci urmează o tradiție atributivă încetățenită de mai multe secole, sursele căreia pot fi descoperite încă în perioada de constituire a cronografei bizantine (de exemplu în *Cronica* lui Hamartolos). Drept o eroare de lectură poate fi considerată ortografierea numelui *Thukidid* (Tucidite) în forma *Thulid* sau *Gulid*. Amplificată de o serie de erori de scriere, această eroare a dus la apariția ciudatului nume *Goliud* din pictura murală a Suceviței. Drept erori de scriere pot fi considerate și aparițiile unor forme onomastice insolite de tipul *Arestutel*’ în loc de *Aristotel*’, *Sevila* în loc de *Sivil(l)* a ș. a. Cu totul de altă natură sunt erorile cauzate de deosebirile fonetice existente între limbi. Și atunci când zugravii ortografiază în limba slavonă numele lui Toma (slav.: Foma) folosind majuscula *Tverdo* în loc de *Fita* (cazul celebrei inscripții din fresca *Asediului* de la Humor⁶ (Fig. 4) și cazul ferecăturii unei icoane cu cei 12

începutul anilor '20 ai sec. XX. Vezi: *Darstellungen altheidnischher Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, în *Bulletin de la Section Historique*, T. XI, Congrès de byzantinologie, Bucarest, 1924, p. 21. Dar necunoscând manuscrisul lui Tușin (care pe atunci nu era publicat), bizantinologul român a citit greșit inscripția extrem de deteriorată de pe fațada bisericii: „**ΑΙΓΕΜΖ** (? – corect **Ж**) **ЖЕ ТОМ** (? – corect **ГД**) **М** (? – corect **Н**) **АРНД** (? – corect **Ц**)...”. El nu a reușit să recunoască în acest text *testimonium*-ul *flavianum*.

6 Oreste Tafrali a identificat, încă în 1922, inscripția cu numele „*Toma*” în dreptul capului cavalerului creștin reprezentat în fresca de la Humor. Vezi : O. Tafrali, *Biserica mănăstirii Humorului* în „*Viitorul*” din 1. X. 1922.

Fig. 2. Împărăteasa Sibila
Biserica cu hramul Sf. Gheorghe
a mănăstirii Voroneț.

Fig. 3. Împărăteasa Sevila (?) și Elenul Saul
(?). Biserica cu hramul Învierea Domnului a
mănăstirii Sucevița.

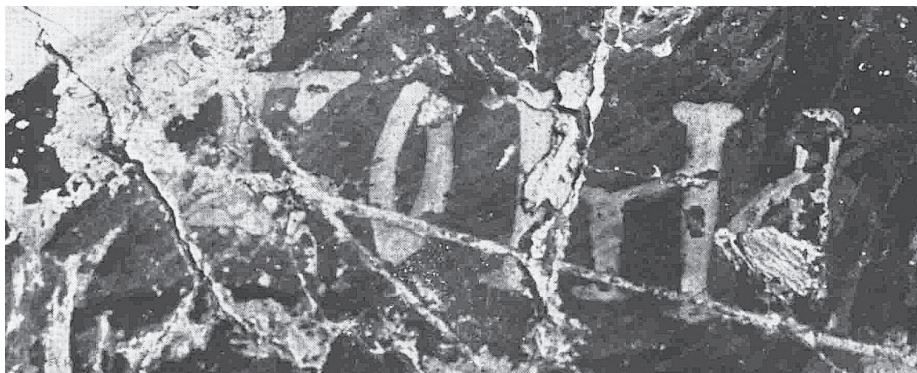

Fig. 4. Inscripția cu numele „Toma”. Biserica cu hramul Adormirea
Maicii Domnului de la mănăstirea Humor.

apostoli din colecția lui Petru Șchiopul⁷), și atunci când ei înlocuiesc involuntar consoana *K* prin consoana *H* în substantivul *Ktitor* (cuvântul *Htitar* din tabloul votiv de la Lujeni, Fig. 5), și atunci când ei transcriu după cum se pronunță și nu după cum trebuie ortografiat în slavonă cuvântul *Înger* (*Anghel* în loc de *Agghel*), ei își urmează propriul *glas interior* și fac abstracție de normele literare ale limbii

7 Este vorba de ferecătura icoanei Sfinții apostoli Petru și Pavel (16,5 cm x 16, 5 cm) de la *Kunsthistorisches Museum* din Viena. Vezi reproducerea în albumul: Corina Nicolescu, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, Fig. 68, catalog 58.

Fig. 5. Inscripția cititoricească a lui Theodor Vitold de la biserica din satul Lujeni.

respective. Aceaste abateri – datorită faptului că sunt inconștiente – ne permit să ridicăm vâlul tăcerii în ceea ce privește misterul provenienței, originii, apartenenței etnice și limbii materne a zugravilor din secolele XV – XVI, rămași în mare parte anonimi. Astfel, putem fi aproape siguri de faptul că zugravul de la Humor era vorbitor de română (un grec sau un slav ar fi ortografiat numele Toma, respectiv, prin *Teta* sau *Fita*, și nu prin *Tverdo*), pe când zugravul de la Lujeni vorbea sau, cel puțin, era influențat de un dialect vest-slav, în care consoana *K* se pronunța ca un *H*). Filacterele cu profeții din friza înțelepților Antichității de la Sucevița ne aduc exemple de erori cauzate de neînțelegerea textului copiat. Gradul sporit de deteriorare a manuscriselor putea să ducă la ștergerea, la distrucerea unor litere, a unor porțiuni de text, în așa fel încât semnificația mesajului să devină obscură. Analizând încă în anii '20 ai secolului trecut sfârșitul inscripției cu profeția filosofului *Udi*[...] (**...ИМАТВОА? ГРОВ...НАЧАЛО** — *numele tău, mormânt, început*) profesorul Vasile Grecu a observat că ea nu are nici un sens⁸. Cercetările ulterioare au arătat că absurditățile scrise pe peretele de la Sucevița (Fig. 6) s-au datorat ștergerii (în protograf și nu în pictura murală!) a unor jumătăți de literă (de exemplu ștergerea parțială a literei *T* a dus la apariția literei *Г*). Datorită unor manuscrise ce conțineau profeția dată și erau conservate mai bine s-a stabilit cu certitudine că textul corect trebuie să fi fost următorul: „**ВЪСЕЛИТС ИМАТЬ ВО СТРОВЪ, НАЧАЛО**” – „*are a pătrunde în pântece (de fecioară – C.C.) începutul ...*”⁹.

Alt exemplu de neînțelegere a conținutului textului copiat (cu repercursiuni directe asupra imaginii pictate!) ni-l prezintă chipul mucenicului Andronic și a elevei sale, mucenița Iunia, din *Menologul* de la biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava. Copiind corect pe perete textul slavon, dar neînțelegându-i sensul, zugravii suceveni au substituit imaginile bărbatului

8 Vasile Grecu, *Darstellungen altheidnischher Denker und Schrifsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, în *Bulletin de la Section Historique*, T. XI, Congrès de byzantinologie, Bucarest, 1924, p. 17.

9 Vezi analiza acestui fragment în cartea : Constantin I. Ciobanu, *Stihia profeticului*, Chășinău, 2007, p. 233 – 234.

Fig. 6. Elinul Udi[...]. Biserica cu hramul Învierea Domnului a mănăstirii Sucevița.

vârstnic și a tinerei femei – cerute de canon – prin imaginile alăturate a doi sfinți purtând barbă (Fig. 7).

Mai complicat este cazul inscripției explicative din cadrul *Asediului Constantinopolului* pictat la Arbore. La începutul acestei inscripții sunt amintiți *sciții și libienii* (?): „» În anul 6035 (?)¹⁰ *veni Hosroi împăratul perșilor și...cu hanul(?) sciților și cu libienii(?) idolatri împotriva Țarigradului...*”¹¹ (Fig. 8). Deja Vasile Grecu în articolul „*Eine Belagerung Konstantinopels in der rumänischen Kirchenmalerei*”, apărut în 1924, a pus două semne de întrebare în fața traducerii etnonimelor *sciților și libienilor* din inscripția de la Arbore¹². Nu ne îndoim de faptul că „СКИХИ” îi desemnează pe *avari*. După cum certifică atât omilia „*Hymnus acathistus. De obsidione Constantinopolis*”, cât și traducerile slavone ale vechilor cronică bizantine (Manases ș.a.), prin *sciți* (СКИ-ФЫ sau într-o formă coruptă СКИХИ) erau indicați *avarii*¹³. Cu totul alta este situația în cazul identificării poporului,

10 Evident că data 6035 (= anul 527 de la Hristos) este greșită. Atât Vasile Grecu, cât și Paul Henry au remarcat că aici trebuia indicat anul 6135 de la facerea lumii (de la Hristos, anul 626 - 627). Vezi: Vasile Grecu, *Eine Belagerung Konstantinopels in der rumänischen Kirchenmalerei*, în *Byzantion*, T. I, 1924, p. 288 și Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord. De la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Contribuții la studiul civilizației moldave*, București, ed. Meridiane, 1984, p. 219, nota 2.

11 Inscripția dată a fost transcrisă de noi (în luna februarie 2003) după originalul frescei *Asediului* de la ctitoria din satul Arbore. Compararea cu transcrierea din 1924 a aceiași inscripții de către Vasile Grecu a demonstrat corectitudinea lecturii bizantinologului român – Vezi: Vasile Grecu, *Eine Belagerung...*, Fig. 6 de la p. 287; transliterarea slavonă și traducerea germană la p. 288.

12 Ibidem, p. 288.

13 Mihail Moxa, *Cronica universală*, Ediție critică de G.Mihăilă, București, ed. Minerva, 1989, p. 288. În privința nominalizării *avarilor* autorii bizantini nu sunt unanimi. Theofan Mărturisorul, Theofilact Simokatta și Ioannis Malalas îi identifică prin etnonimul de „*Huni*”, iar George

Fig. 7. Mucenicul Andronic și mucenița Iunia. Biserica cu hramul Sf. Gheorghe a mănăstirii Sfântul Ioan cel Nou din Suceava.

desemnat la Arbore prin etnonimul „ИЛѢИ”. Evident că aici nu poate fi vorba de *libieni*, întrucât ei nu numai că nu au participat la asediul din 626, ci nici nu sunt pomeniți în calitate de asediatori de cronicile bizantine¹⁴. Este drept că Libia figurează în calitate de țară cucerită de *agareni* (*arabi*) în *Omilie*¹⁵ și în alte surse bizantine referitoare la asediile arabe ale Constantinopolului. A trage de aici concluzia unei confuzii între *cuceritori* și *cuceriți*, comise de zugravi sau de programatori, ar fi, cel puțin, prematur. Să nu uităm că etnonimul *libieni*, situat după etnonimul *sciți* (*avari*), este ortografiat la Arbore cu un „ije” [И] inițial: „ИЛѢИ”. Ce populație ar putea fi desemnată de acești *Ilivii*? Istoricii au stabilit de mult că oastea *kaganului* (numit la Arbore în forma tătărească abreviată de *han*), în timpul asediului din 626, era compusă din avari și slavi¹⁶. Iu. A. Kulakovski, în al 3-lea volum al monumentalei *Istории bizantine (602-717)*, cu trimitere la textul *Miracula S. Demetrii (Minunile Sf. Dimitrie)*, amintește de distrugerile cauzate de slavi la începutul secolului VII Tesaliei, insulelor Ciclade, întregii Ahaie, Epirului, unei părți a provinciei Asia și celei mai mari părți a **Iliricului**¹⁷.

Hamartolos scrie despre poporul *Oubrilor (Ugrilor?)* – Vezi: И. С. Чичуров, *Византийские исторические сочинения: „Хронография” Феофана, „Бревиарий” Никифора*. Текст, перевод, комментарии, Москва, 1980, p. 98, nota 205.

14 Vezi: *Cronicile* lui Theofan Mărturisitorul, George Hamartolos, Constantin Manases și *Breviarul* patriarhului Nichifor.

15 Vezi textul omiliei „*Hymnus Acathistos. De obsidione Constantinopolis*” în: Химн Акамуств. Слово на обсада на Цариград, în *Извори за Българската история*, Ч. III, Т. VI, София, 1960, p. 171 - 174.

16 Despre participarea slavilor la Asediul din 626 scrie istoricul bizantin Theofan Mărturisitorul. Pentru a-i numi, el folosește etnonimul “Σκλάβοις”. Vezi: И. С. Чичуров, *Op. cit.*, p. 34 și nota 208 de la p. 98 - 99. După părerea cercetătorilor F. Barišič și A. Pertusi slavii formau cea mai mare parte a infanteriei și flotei khaganului, iar avarii formau cavaleria. Vezi: F. Barišič, *Le siège de Constantinople par les avars et les slaves en 626*, în “*Byzantion*”, XXIV, 1954, p. 371 - 395; Giorgio di Pisidia. *Poemi. Panegirici epici*. A cura di A. Pertusi, Ettal., 1959, p. 214.

17 Ю.А.Кулаковский, *История Византии*. Т. III (602 - 717 годы), Санкт-Петербург, 1996, p.75 cu trimitere la *Miracula S. Demetrii, Acta Sanct.*, Aprilis, IV, p. 162.

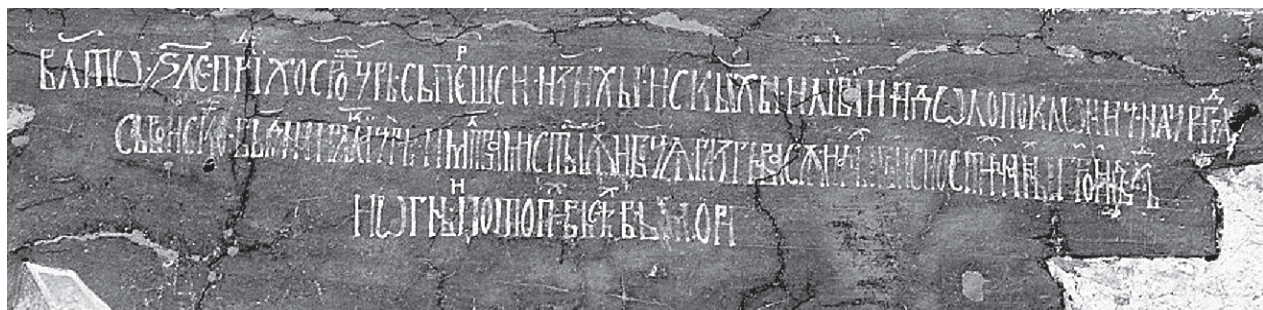

Fig. 8. Inscripția explicativă din cadrul imaginii *Asediul Constantinopolului* de la biserica cu hramul Tăierea capului Sf. Ioan Înaintemergătorul din satul Arbore.

Descoperirile arheologice și scrierile hagiografice (*Minunile Sf. Dimitrie* ș. a.) mărturisesc că în acea perioadă migrația slavilor spre sud atinsese deja Iliricul și o bună parte a coastei estice a Mării Adriatice¹⁸. Datorită acestei ieșiri spre mare slavii au învățat de la vechile populații de pe litoral arta de a naviga. Nu întâmplător în cadrul asediului Constantinopolului din 626 tocmai slavii asigurau cu luntri și mateloți armata kaganului¹⁹. Așa că nu este exclus ca prin etnonimul *Ilivii* să fie nominalizați *slavii* din Iliric, participanți împreună cu *perșii* și cu *avarii* (*sciți*) la asediul capitalei bizantine. După cum se observă foarte bine, ortografierea slavonă a etnonimelor **ИЛИВІИ** și **ИЛИРІИ** este foarte apropiată din punct de vedere caligrafic și putea fi ușor confundată de zugravi sau de copiști. Există însă și o alternativă la această lectură. Ea pare a fi cu mult mai simplă și, din punctul nostru de vedere, mai plauzibilă. La baza ei stă lectura separată a conjuncției „I” (trad. rom. „și”) și a cuvântului „*Livii*”. Astfel, A. I. Ivanov, în cartea „*Moștenirea literară a lui Maxim Grecul*”²⁰ a observat că în unele manuscrise slavone care conțineau „*Epistola către tânărul Mihail Vasilevici, fiul cneazului Petr Șuiski*” sintagma „**Дѣвѣиѣ странахъ**” era ortografiată în forma greșită de „**Дѣвѣиѣ странахъ**” (manuscrisul de la Muzeul de Stat de Istorie a Federației Ruse, colecția Hludov, nr. 75, capitolul 88, f. 107). Nu este exclus ca zugravii sau autorii protografului inscripției de la Arbore să fi comis aceeași greșeală, mai ales că în urma ștergerii elementului orizontal al literei „dobro” era inevitabilă apariția literei „liudie”, cu care începe cuvântul *Livii*. Cuvântul următor „**ИДѢЛОПОКЛѢНИЧ**” („*idolatri*”) nu contravine acestei lecturi. În acest caz îmbinarea de cuvinte „**И ЛІВІИ ИДѢЛОПОКЛѢНИЧ**” de la Arbore ar trebui citită în felul următor: „**И Дѣвѣиѣ ИДѢЛОПОКЛѢНИЧ**” („și a *zeilor idolatri*”).

18 Ibidem, p. 75 - 76.

19 Vezi: И. С. Чичуров, *Византийские исторические сочинения: „Хронография” Феофана, „Бревиарий” Никифора*. Текст, перевод, комментарии, Москва, 1980, p. 98 – 99.

20 А. И. Иванов, *Литературное наследие Максима Грека*, Ленинград, Наука, 1969, p. 183.

Fig. 9. Ciclu de imagini ce ilustrează *Pilda fiului risipitor*. Biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Humor.

Drept o modificare conștientă a conținutului de idei poate fi considerată apariția nimbului, a chitonului vișiniu și a himationului albastru (vestimentație similară celei din reprezentările lui Iisus Hristos) în imaginile tatălui din ciclul *Pilda fiului risipitor* de pe peretele sudic de la mănăstirea Humor (Fig. 9). Acest exemplu nu este unic în pictura exterioară moldovenească din secolul al XVI-lea. Îl regăsim la Arbore (în dreapta portalului, Fig. 10) și la Voroneț (pe peretele nordic, foarte prost conservat). El probează o interpretare originală a parabolei biblice: tatăl, care-și iartă și își primește cu bucurie fiul pierdut, este asemuit cu Mântuitorul care își va ierta și își va primi cu bucurie turma rătăcită, cu alte cuvinte – întreaga omenire – în ziua *Judecății de apoi*. Un alt exemplu de modificare conștientă, de data aceasta nu a textelor, ci a ordinii strofelor *Imnului Acatist* descoperim în picturile murale de la Arbore²¹ (Fig. 11).

Dar în ce mod vedem noi și cum interpretăm imaginile timpurilor demult apuse, cum înțelegem noi adevărata semnificație a vechilor scrieri? Cum putem depista erorile voluntare sau involuntare ale copiștilor sau ale traducătorilor? Răspunsurile la aceste întrebări constituie sfera de interes a hermeneuticii – disciplină preocupată de teoria procesului de înțelegere (din grecescul *hermeneuein* = *a traduce, a mijloci*; zeul Hermes era mijlocitorul între zei și oameni). Scopul hermeneuticii este de a interpreta în mod corect sensul „enunțului” (textului). În acest scop *contextul* de

21 Vezi articolul nostru: Constantin I. Ciobanu, *La symétrie dissimulée dans l'ordonnance des illustrations aux strophes de la deuxième moitié de l'Hymne Acatiste peintes sur la façade méridionale de l'église de la Décollation de Saint Jean le Précurseur du village d'Arbore*, în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Série Beaux-Arts*, XLVIII, 2011, p. 123 – 138. <http://www.istoria-artei.ro/resources/files/RRHA%202011-Art%2010-C.%20Ciobanu.pdf>

Fig. 10. *Pilda fiului risipitor*. Biserica cu hramul Tăierea capului Sf. Ioan Înaintemergătorul din satul Arbore.

Fig. 11. Ordinea strofelor textului Imnului Acatist din fresca omonimă de la biserica cu hramul Tăierea capului Sf. Ioan Înaintemergătorul din satul Arbore.

sens trebuie *descoperit în dat* și nu introdus din afară. Dorin Ștefănescu²² afirmă că „exegeza textului în accepția ei hermeneutică, este o disciplină ce își propune să înțeleagă un text pornind de la intenția sa (ceea ce *vrea* să spună textul). Exegeza își pune deci o problemă de interpretare, care este totodată și o problemă a lecturii: ce intenționalitate are textul. Căci textul vorbește întotdeauna *despre* ceva și *vrea* să spună ceva despre acest ceva. De exemplu, interpretarea neoplatonică a miturilor homerice este o exegeză ce se leagă nu numai de o tradiție culturală, ci și de o gândire vie ce răzbate ca exponentă a unui context cultural mai complex (în cazul nostru, însăși filosofia neoplatonică). Vorbind *despre* mituri, Porfir *vrea* să le înțeleagă nu în funcție de semnificația pe care ele o au în gândirea mitică homerică, ci alegorizându-le conform complexului mental neoplatonic”²³.

Există și alte exemple. Astfel, traducând enunțul dramatic referitor la deținerea de bunuri pământești din evanghelii („Mai lesne este să treacă cămila prin urechile acului, decât să intre un bogat în împărăția lui Dumnezeu”²⁴) și fiind, probabil, influențați de unele aforisme vechi ebraice care asociază urechile acului cu elefantul (în *Talmudul Babilonian* este folosit un aforism asemănător pentru a descrie lucruri imposibile, spunând că visele „nu-i descoperă cuiva vreun palmier din aur sau vreun *elefant care trece printre urechile acului*”), traducătorii în limba greacă a cuvântului aramaic *gamla* au optat pentru noțiunea de *cămilă*. Or, acest cuvânt

22 În cartea sa *Teoria textului*. Vezi: <http://facultate.regielive.ro/cursuri/filologie/teoria-textului-118009.html>

23 Ibidem.

24 Matei (19 : 24), Luca (18 : 25).

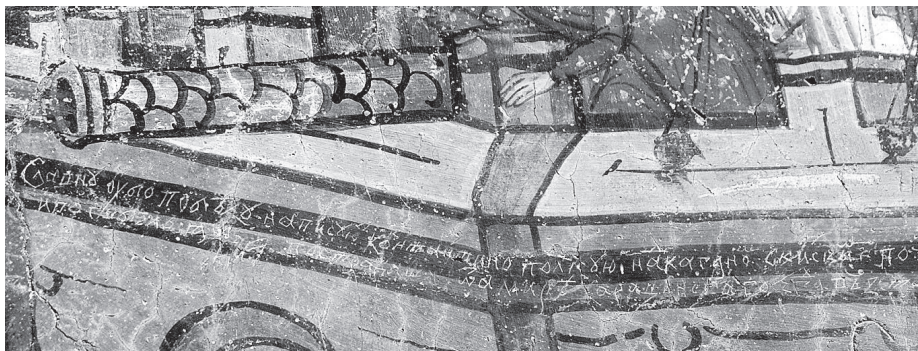

Fig. 12. Inscripție zgâriată pe suprafața frescei cu imaginea *Asediul Constantinopolului* de la biserica cu hramul Buna Vestire a mănăstirii Moldovița.

înseamnă atât „cămilă”, cât și „funie groasă”, făcută din păr de cămilă. Ținând seama de faptul că contextul se referă la *urechile unui ac* real – și nu imaginar, ca în cazul exemplului din *Talmud* – este evident că aici se avea în vedere o *funie* și nu o *cămilă*. Cuvintele Mântuitorului trebuie înțelese nu ca o condamnare fără drept de apel a bogăției, ci ca o condamnare a atașamentului față de ea. Astfel, spre deosebire de cămilă, o funie groasă poate trece prin urechile acului, cu condiția ca ea să fie desfăcută în fibrele din care este împletită. Tot așa și bogatul, dacă se desparte de patimi și își „subțiează” averea, are șansa de a dobândi Împărăția Cerului. Observăm că semnificația enunțului respectiv se schimbă considerabil. De la o sentință definitivă el se transformă într-un imperativ impus celor avuți. Această modificare a sensului rezultată din traducere demonstrează clar ce distanță poate să existe între *autorul textului* și *exeget* (în cazul nostru traducătorul cuvintelor Mântuitorului).

Interpretările de acest tip crează o *distanță* între ceea ce își *propune să înțeleagă* și ceea ce, de fapt, *spune* textul în cauză. În *textologie* această distanță este uneori numită *distanță hermeneutică*. Problema oricărei teorii a textului este învingerea acestei *distanțe hermeneutice*. Dar de unde provine ea? De ce ceea ce spune textul e, în cele mai multe cazuri, *altceva* decât ceea ce spun exegeții?”. Răspunsul la această întrebare este lesne de intuit: diverse paradigme culturale, diverse modele de gândire generează inevitabil interpretări diferite, uneori diametral opuse.

Un exemplu grăitor de „exegeză” datorată unui alt model de gândire (decât cel al autorilor) și aplicată unui „text” vizual desfășurat, ni-l oferă inscripția sgratită de un vizitator necunoscut pe suprafața frescei *Asediul Constantinopolului* de la Mănăstirea Moldovița (Fig. 12): „*Ei pictează glorioasa victorie a Constantinopolului asupra kaganului sciților, dar de ce nu-și pictează propria nenorocire și dezastru pe care l-au suportat de la emirul sarazin* (evident că se are în vedere sultanul turc, or sarazinii niciodată n-au cucerit Constantinopolul – C.C.) *atunci când (el) a luat Constantinopolul?*”

(„СЛАВНѸ ОУБО ПОВѢДѸ НАПИСЮЮТ КОН(С)ТАНТИНОПОЛЬСКЮ НАД КАГАНОМ СКИТСКИМ. ПОЧТОЖЕ ОУБО НЕ ПИШѸТ БѢДѸ СВОЮ И ПОГЫБЕЛЬ (Ж)Е ПОСТРАДАША Ѡ АМИРѢ САРАЦИНСКАГА ЕГДА ВЪЗЕТЕЬ КОНСТА(НТИ)НОПОЛЬ”). André Grabar, care a descifrat și a publicat în 1930 această inscripție slavonă, considera că autorul ei nu putea trăi într-o perioadă prea îndepărtată de perioada de realizare a frescelor²⁵. În favoarea acestei datări pledează atât caligrafia, cât și textul inscripției (expresia „... de ce nu-și pictează...” este la timpul prezent). Acest vizitator anonim, care și-a manifestat nemulțumirea și dezacordul prin *grătitul* zgâriat, a văzut în fresca de la Moldovița doar „o scenă istorică precisă” (A. Grabar)²⁶, dedicată evenimentului din anul 626 – asediul nereușit al Constantinopolului de către kaganul „sciților” (*avarilor* – C.C.). El nu a atras atenția la tunurile și ienicerii zugrăviți. După catastrofa capitală de la 1453, acestui vizitator i s-a părut ridicolă reiterarea amintirii unor victorii demult apuse a constantinopolitanilor, iar *planul ideal* al imaginii *Asediului*, simbolismul perpetuu al acestei reprezentări i-au scăpat funciarmente. Însăși denumirea de *Constantinopol*, aleasă de anonim, este rodul distanțării istorice de evenimentul zugrăvit. Să ne amintim că pe suprafața frescei este ortografiat: „Aici e *Țarigradul*” (Зде...Цариградъ) și nu „Aici e *Constantinopolul*”. Înlocuirea denumirii vechi de *Țarigrad* prin *Constantinopol* în literatura de expresie slavonă sau rusă veche este legată, pe de o parte, de dezvoltarea cunoștințelor istorice în Europa răsăriteană²⁷, iar pe de altă parte, de emanciparea *sentimentului național* în statele ortodoxe neaservite²⁸ – state, pentru care orașul de pe malul Bosforului, ocupat de sultan, a încetat să mai fie oraș al împăraților (țarilor) creștini. Dacă pentru Petru Rareș și zugravii lui exista doar *Țarigradul* – orașul cezarilor, noua Romă, marea capitală creștină, locul autorității imperiale supreme etc. –, pentru vizitatorul anonim de la Moldovița exista doar *Constantinopolul* – orașul ridicat la rangul de capitală de Constantin cel Mare și pierdut de Constantin al XI-lea Paleologul. În pofida faptului că intervalul de timp (între realizarea frescelor rareșiene cu imaginea *Asediului* și vizita călătorului anonim la Moldovița) nu a fost chiar atât de mare, deosebirile în înțelegerea *sensului* imaginii sunt imense.

25 André Grabar, *Un graffiti slave sur la façade d'une église de Bucovine*, în *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, Paris, ed. Collège de France, *Fondation Schlumberger pour les études byzantines*, I, 1968, nota 1 de la p. 75.

26 Ibidem, p. 75.

27 În Rusia Moscoviță înlocuirea denumirii de Țarigrad prin Constantinopol s-a produs deja în cadrul *Istoriei scitice* a lui Andrei Lizlov (sec.XVII), care a fost profund influențat de istoriografia poloneză. Vezi: Чистякова Е. В. «Скифская история» А. И. Лызлова и труды польских историков XVI—XVII вв. in *Труды Отдела древнерусской литературы (ТОДРЛ)*, Т. 19, Ленинград, p. 348—357.

28 André Grabar, *Un graffiti slave ...*, p. 80.

Sinonimia geografică absolută între cuvintele slavone Constantinopol și Tarigrad se transformă, după cum vedem din exemplul de mai sus într-o *antonimie istorico-culturală*. Exemplul dat ne permite să abordăm și o altă problemă – cu mult mai fundamentală – a semioticii contemporane. Este vorba de raportul între *sens* și *semnificație*. Așa cum a definit Gottlob Frege noțiunea de *semnificație*, ea reprezintă latura obiectivă, înțelesul stabil, unanim acceptat al semnului (în cazul dat al cuvântului). *Semnificații* sunt explicațiile cuvintelor pe care ni le oferă dicționarele explicative. Cu totul alta este definirea noțiunii de *sens*. Provenind de la latinescul *sensus* (rom. *simț, senzație, sensibilitate, simțire, sentiment, suflet, părere, gând, idee, înțeles*), această noțiune indică latura subiectivă, înțelesul particular, individual, dependent de context, de anturaj, de epocă etc. pe care îl generează *semnul* în conștiința *adresatului* (*adresatilor*). În triumghiul lui Frege²⁹ (vezi schema de mai jos) *semnificația* este identificată cu **denotatul**, iar *sensul* cu **conceptul**.

Or, *denotatul* indică întotdeauna spre o realitate obiectivă (fie ea cu caracter material sau imaterial), pe când *conceptul* este o reprezentare subiectivă, schimbătoare, dependentă de foarte mulți factori. Atunci când Frege dă exemplul cuvintelor compuse *Luceafărul de dimineată* și *Luceafărul de seară* el ne demonstrează faptul că ambele cuvinte compuse au același *denotat* (planeta Venus, corp astronomic existent în mod obiectiv) și, prin urmare, aceeași *semnificație*. Cu totul altfel stau lucrurile când dorim să pătrundem *sensul* acestor două cuvinte. Conceptele existente pe parcursul istoriei, reprezentările poetico-mitologice, percepția subiectivă a *Luceafărului de seară* și a *Luceafărului de dimineată* certifică realități absolut diferite. *Sensul* fiecăreia din aceste sintagme va depinde totalmente de context și de subiectivitatea celui căruia i se adresează mesajul. Astfel, și în cazul dihotomiei prezentate de cele două denumiri ale orașului de pe malul Bosforului (*Tarigrad* și *Constantinopol*), *semnificația* toponimelor va fi identică, dar *sensul* – diferit. Aceeași situație o avem și în cazul *absurdurilor logice*, cu alte cuvinte a afirmațiilor cognitive despre care nu putem afirma nici faptul că ele sunt adevărate, dar nici faptul că ele sunt false. Astfel, versetul „... *chiar un prooroc al lor, a rostit: Cretanii sunt **pururea** mincinoși...*” – din *Epistola către Tit* a sfântului apostol Pavel (1 : 12) – este un celebru exemplu de absurd logic, care, prin definiția absurdului, nu are nici o *semnificație*. Or, dacă sentința este adevărată și toți cretanii sunt *pururea mincinoși*, ținând cont de faptul că proorocul (apostolul Pavel îl avea aici

29 *Triumghiul al lui G. Frege* este o structură tripartită alcătuită din **Triada: (S) = Semnul** concret, material, identificat cu semnificantul; **(C) = Conceptul**, adică informația pe care o poartă semnul, suma cunoștințelor noastre despre obiectul indicat de semn; **(D) = Denotatul**, adică obiectul sau mulțimea de obiecte la care se referă semnul. **Conceptul** poate fi interpretat în calitate de *semnificat* al **semnului**, ultimul fiind identificat cu *semnificantul*. Cât privește **denotatul**, statutul său în triumghiul lui Frege este ambiguu. Pe de o parte, în raport cu **semnul**, el joacă rolul de *semnificat*, dar, pe de altă parte, în raport cu **conceptul** el poate se joace și rolul de *semnificant*. Ultima afirmație este posibilă, întrucât **denotatul** – fiind obiect – poate fi considerat drept **semn natural**, iar *semnele naturale*, asemeni altor tipuri de *semne*, au (în triumghiul lui Frege!) rol de *semnificanți*.

în vedere pe filosoful Epimenide din insula Creta – C. C.) este *al lor* – adică tot cretan – rezultă că și spusa lui este tot o *minciună*. Dar ea nu poate fi o *minciună* pentru că noi din start, axiomatic, am considerat-o *adevăr*. Se crează un cerc vicios care nu are soluție în limitele logicii strict formale. Putem noi însă spune că versetul respectiv nu are nici un sens? Răspunsul la această ultimă întrebare, evident, este unul negativ. Versetul respectiv are un sens (și un loc) destul de bine definit în logica expunerii primului capitol al epistolei: el oferă un portret colectiv al cretanilor, pe a căror insulă și întru salvarea sufletelor cărora Tit urma să *înjghebe* biserica lui Hristos.

De diferența existentă între *semnificație* și *sens* este strâns legată problema omonimiei. Omonimul este un nume (semn, sau succesiune de semne) care posedă cel puțin doi denotați (cu alte cuvinte are cel puțin două semnificații). Să zicem numele Macarie, poate să-l indice pe Macarie, episcopul Pelechitului din Bithinia, pe mitropolitul Macarie al Moldovei sau pe mitropolitul Macarie al Moscovei. Dacă vrem să stabilim pe cine *semnifică* imaginea lui Macarie pictată în cadrul *Menologului* de la Dobrovăț, evident că trebuie să indicăm cu exactitate persoana fizică concretă desemnată de acest nume. Vom obține, astfel, rezultatul că la ctitoria lui Ștefan cel Mare este reprezentat chipul episcopului Macarie al Pelechitului³⁰ – chip care a înlocuit imaginea Mariei Egipteanca, reprezentată de obicei pentru a ilustra în *Menolog* ziua de 1 aprilie. Dar este oare acesta *sensul* imaginii de la Dobrovăț? Este oare acesta *conceptul* promovat de programatori sau de zugravi? Avem motive să ne îndoim de acest lucru. Întrucât în sarcina autorilor frescelor intra doar ilustrarea *Menologului*, nu ar fi fost cu mult mai simplu (și mai în conformitate cu tradiția iconografică deja constituită) s-o reprezinte pe Maria Egipteanca și să nu caute un sfânt cu mult mai puțin cunoscut și cu mult mai rar reprezentat – cum este, de altfel, Macarie al Pelechitului din Bithinia? Răspunsul la această întrebare ține de mentalitatea medievală, de sensul acordat de contemporani imaginilor zugrăvite. Or, adevăratul *sens* al apariției lui Macarie al Bithiniei în pictura *Menologului* amintit ține de omonimia sa cu viitorul mitropolit Macarie al Moldovei. În acest context, stabilind *semnificația* imaginii lui Macarie ca fiind imaginea episcopului Pelechitului, noi concomitent stabilim și *sensul* acestei *semnificații* – de a-l desemna indirect pe viitorul (!)³¹ mitropolit al Moldovei Macarie (alias unul din posibili autori ai programului iconografic de la Dobrovăț).

30 Ecaterina Cinchea-Buculei, *Menologul de la Dobrovăț (1529)*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, T. 39, București, 1992, p. 16.

31 În momentul executării frescelor de la Dobrovăț (anul 1529) Macarie încă nu devenise mitropolit.

RÉSUMÉ

LES ERREURS DES INSCRIPTIONS PARIÉTALES EN LANGUE SLAVE DE L'ÉGLISE ET LEUR RÔLE DANS L'ÉTUDE DE LA PEINTURE MÉDIÉVALE MOLDAVE (notes liminaires)

Constantin Ion Ciobanu

Les erreurs jouent un rôle très important et constitue un chapitre distinct dans la recherche sémiotique du texte peint ou écrit. L'académicien russe Dmitri S. Likhatchev a proposé une typologie des erreurs les plus communes des anciens manuscrits. Ces erreurs se sont avérées être: 1) les erreurs héritées du passé (i.e.: les erreurs déjà présentes dans les sources des manuscrits), 2) les erreurs de lecture, 3) les erreurs de mémoire, 4) les erreurs dues à la voix intérieure du copiste, 5) les fautes d'orthographe, 6) les erreurs causées par la réinterprétation (et, implicitement, la modification du sens) des parties mal comprises du texte, 7) les erreurs causées par la reluire incorrecte des livres médiévaux. À ces erreurs s'ajoutent les changements délibérés du contenu des textes faites par les copistes. Ici, on peut mentionner le changement du style ou du contenu d'idées, les interpolations, le choix de la version plus ou moins correcte du texte par le copiste (à la disposition duquel se trouvaient plusieurs manuscrits similaires), la censure extérieure et l'auto-censure.

Les erreurs attestées dans les inscriptions pariétales en langue slave de la peinture roumaine du XVIe siècle présentent une image à peu près identique. Ainsi, la peinture extérieure de l'église St. George du monastère Saint-Jean-le-Nouveau de Suceava nous montre une erreur héritée, qui consiste dans l'attribution erronée au sage Plutarque du célèbre *témoignage* sur le Christ (le soi-disant *Testimonium Flavianum*) tiré du chapitre 3 du Livre XVIII des *Antiquités judaïques* écrit par Flave Josèphe. Toute une tradition d'attribution de ce témoignage à Plutarque (le 37ème livre de Gouri Touchine, 1523-1526; le manuscrit Iaremetski-Bilakhévitch ; le soi-disant livre de Kirille et autres sources du XVIIe–XVIIIe siècles) nous indique que ce n'étaient pas les peintres moldaves qui ont commis à l'origine cette erreur. La même chose peut être dite au sujet de l'attribution de la dignité impériale à la Sibylle. Le texte slave *Tzaritzza Sivilla* (fr.: *l'Impératrice Sibylle*) reproduit sur les façades des églises moldaves n'est pas une invention des artistes du XVIe siècle. Il suit une tradition enracinée de plusieurs siècles, les sources de laquelle peuvent être trouvés encore à l'époque de la constitution de la cronographie byzantine (par exemple dans la *Chronique* de George le Moine). Comme une erreur de lecture peut être considérée l'orthographe du nom *Thukidid* (Tucidite) présenté dans les formules *Thulid* ou *Gulid*. Ces erreurs ont conduit à l'apparition de l'étrange nom *Goliud* certifié dans la peinture murale du monastère de Sucevița. L'apparition du nom *Arestoutel* au lieu d'Aristote et *Sévyla* au lieu de Sibylle dans

l'épigraphie du même monastère sont des simples fautes d'orthographe. Il existent aussi des erreurs qui sont causées par les différences phonétiques entre le slavon et les langues maternelles des peintres. C'est le cas de l'apparition de la lettre initiale *Tverdo* au lieu de *Fita* dans la transcription du nom Thomas (en slave: Foma) dans une célèbre icône des *Douze Apôtres* du prince de Moldavie Pierre-le-Boiteux et dans une inscription comprise dans la fresque *Le Siège de Constantinople* du monastère de Humor. C'est aussi le cas de la transcription dans la peinture votive de l'église du village de Lujeni du mot slave *Ktitor* (fr.: Fondateur) dans la formule de *Khtitor*. Dans la transcription purement phonétique *Anguel* du mot slave (d'inspiration grecque !) *Aggel* (fr.: Ange) les peintres des églises moldaves suivent leur voix intérieure et non pas les règles du slavon littéraire. Un exemple de mauvaise compréhension du contenu du texte copié (avec des répercussions directes sur l'image peinte!) nous présente le portrait de la jeune martyre Junia (disciple d'Andronicus) dans le *Ménologe* peint à l'église St. George du monastère de Saint-Jean le Nouveau de Suceava. Après avoir copié correctement le texte en slavon, les peintres de Suceava ont substitués l'image de la jeune martyre – requise selon le canon iconographique – par l'image d'un saint d'âge moyen et à barbe brune.